

การสร้างกระบวนการเรียนรู้เพื่อนำไปสู่การคุ้มครองสิทธิเกษตรกร ผู้เลี้ยงปลากระชังในระบบเกษตรพันธสัญญา

วชิรวัฒน์ อาริยะศิริโชติ¹

¹วิทยาลัยการเมืองการปกครอง มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

E-mail: ¹wachirawat.a@msu.ac.th

วันที่รับบทความ: 23 เมษายน 2563

วันแก้ไขบทความ: 20 มิถุนายน 2563

วันที่ตอบรับบทความ: 20 กรกฎาคม 2563

บทคัดย่อ

การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม¹ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ มีวัตถุประสงค์ในการวิจัยเพื่อ 1) ศึกษาพัฒนาการการเลี้ยงปลากระชังในระบบเกษตรพันธสัญญาและผลกระทบที่ผ่านมา 2) ศึกษาสิทธิและกลไกระดับท้องถิ่นในการคุ้มครองสิทธิเกษตรกรผู้เลี้ยงปลากระชังในระบบเกษตรพันธสัญญา 3) ศึกษาวิเคราะห์ปัจจัยเงื่อนไขของการคุ้มครองสิทธิของเกษตรกรผู้เลี้ยงปลากระชังในระบบเกษตรพันธสัญญา 4) เพื่อสร้างกระบวนการเรียนรู้ของเกษตรกรผู้เลี้ยงปลากระชังในระบบเกษตรพันธสัญญา 5) เพื่อนำไปสู่การคุ้มครองสิทธิเกษตรกรในระบบเกษตรพันธสัญญา

เครื่องมือวิจัย คือ สัมภาษณ์กลุ่ม (Focus group interview) สัมภาษณ์เชิงลึก (In Depth Interview) การจัดระดมสมอง (Brainstorming) และการจัดเวทีปรึกษาหารือสาธารณะ (Public Consultation)

ผลการวิจัยพบว่า ด้านที่ 1. เกิดข้อมูลความรู้ ประเด็น พัฒนาการ สถานการณ์ การเลี้ยงปลากระชังในระบบเกษตรพันธสัญญา และผลกระทบที่เกิดขึ้น อาทิ ด้านเศรษฐกิจ สังคม และ สิ่งแวดล้อม 2. จากการวิจัยสิทธิเกษตรกรของผู้เลี้ยงปลากระชัง คือ สิทธิที่เกษตรกรพึงมีพึงได้รวมถึงการได้รับการคุ้มครองสิทธิ ใน 5 ประเด็น ดังต่อไปนี้ 2.1) การได้รับข้อมูลข่าวสารที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงปลากระชังที่ชัดเจนและถูกต้อง 2.2) การถือครองปัจจัยการผลิตอย่างมั่นคง 2.3) การเข้าถึงทรัพยากรสาธารณะอย่างเพียงพอ 2.4) การได้รับการคุ้มครองความเสียหายจากหน่วยงานภาครัฐและส่วนที่เกี่ยวข้อง 2.5) การรักษาวิถีการผลิตดั้งเดิมของท้องถิ่นและการกำหนดวิถีผลิตที่ตนต้องการ 3. เกิดกลไกท้องถิ่นเป็นภาคีเครือข่ายบูรณาการทำงานร่วมกันในลักษณะการจัดการภาคีสาธารณะแนวใหม่ 4. เกิดพื้นที่ต้นแบบ เพื่อขึ้นทะเบียนคุ้มครองสิทธิ ขึ้นทะเบียนเกษตรกร และการนำใช้กฎหมายที่เกี่ยวข้องกับการขึ้นทะเบียนการเลี้ยงปลากระชังในระดับท้องถิ่นอันเป็นประโยชน์ต่อเกษตรกร 5. จากการวิจัยร่วมผลักดันให้เกิดกฎหมายสำคัญ คือ พรบ. ส่งเสริมและพัฒนา ระบบเกษตรพันธสัญญาพ.ศ. 2560 ได้สำเร็จ 6. เกษตรกรดำเนินการเลี้ยงปลากระชังในระบบเกษตรพันธสัญญาโดยมีกลไกคุ้มครองสิทธิมาถึงปัจจุบัน

คำสำคัญ: กระบวนการเรียนรู้ สิทธิเกษตรกร เกษตรพันธสัญญา

Knowledge Creating Process to Protect Fish Cage Farmers' Rights in Contract Farming

Wachirawat Ariyasirichot¹

¹College of Politics and Governance Mahasarakham University

E-mail: wachirawat.a@msu.ac.th

Received: April 23, 2020

Revised: June 20, 2020

Accepted: July 20, 2020

Abstract

This participatory action research is qualitative research that aims to 1) explore the development of fish cage in the contract farming system and its effects; 2) investigate the rights and local mechanism in the protection of the fish cage farmers' rights in the contract farming system; 3) examine the conditional factors of the protection of the rights of fish cage farmers in contract farming system; 4) create knowledge process for fish cage farmers in contract farming system, and 5) protect the rights of the farmers in contract farming system.

The research method is data collection which uses focus group interview, in-depth review, brainstorming, and public consultation.

The research findings cover five different areas. 1. It finds the knowledge about fish cage contract farming's issues, development, situation, and effects on economy, society and environment. 2. It helps to realize the rights of the fish cage contract farmers and the protection of their rights, which are 2.1) accessing the right information about fish cage farming, 2.2) steadily acquiring factors of production, 2.3) accessing to public resources, 2.4) being protected by public and relating sectors, and 2.5) maintaining traditional production while generating their own way of production. 3. The local mechanism is created in terms of the new integrating public network. 4. A model area for agricultural rights protection registration is formed, and the local fish cage registering laws are explained, which are useful for the farmers. 5. The participatory research successfully brings about a crucial law: the agricultural contract system support and development act in 2017 and the fish cage contract farmers' rights protection up until now.

Keywords: learning process, farmers' rights, contract farming

บทนำ

ตำบลเวาใหญ่ อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม มีทำเลที่ตั้งติดแม่น้ำชี ซึ่งเป็นสภาพธรรมชาติที่เหมาะสมแก่การเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำ วิถีชีวิตของชาวบ้านในตำบลนี้ได้เลี้ยงปลากระชังเป็นอาชีพ และเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตที่เห็นว่าเป็นช่องทางในการสร้างรายได้เพื่อการดำรงชีพ เป็นวิถีผลิตและระบบเศรษฐกิจของชุมชน เริ่มต้นเมื่อประมาณ ปี พ.ศ. 2538 โดยเป็นไปในลักษณะของระบบการเลี้ยงแบบเกษตรพันธสัญญาที่มีบริษัทเข้ามาส่งเสริม และการเลี้ยงปลาดังกล่าวนั้นได้เริ่มมีการขยายตัว จนถึง พ.ศ. 2552 ที่มีเกษตรกรในหมู่บ้านเลี้ยงถึง ร้อยละ 80 จากเกษตรกรทั้งหมด และเมื่อ พ.ศ. 2553 จึงได้เกิดสิ่งที่ชุมชนเรียกได้ว่าเป็น “วิกฤต” เนื่องจากการประสบกับภาวะหนี้สินในระบบวงจรของเกษตรพันธสัญญา การขาดความมั่นคงทางด้านรายได้ และยังไม่มีการประกันรายได้และราคาผลผลิต รวมทั้งวิถีการเลี้ยงการผลิตปลากระชังที่ยังไม่สามารถแสดงออกในลักษณะของวัฒนธรรมที่ส่งต่อ หรือดำเนินการตามช่วงฤดูการผลิตได้แบบการเกษตรในประเภทอื่น จากการสรุปและเห็นปัญหาร่วมกัน ตั้งแต่ตัวผู้เลี้ยงคือเกษตรกร รวมถึงองค์กรที่เกี่ยวข้อง อาทิ เครือข่ายเกษตรกรรวมทางเลือก องค์กรบริหารส่วนตำบล สำนักประมงจังหวัด อันเป็นหน่วยงานรัฐ ได้มีความเห็นสอดคล้องกันว่า เกษตรกรผู้เลี้ยงปลากระชังในระบบเกษตรพันธสัญญานั้น ยังขาดกลไกในการคุ้มครองสิทธิเกษตรกร อันเนื่องมาจากการทำงานที่ยังขาดการบูรณาการ หรือเจ้าภาพหลักในเรื่องนี้ เนื่องมาจากข้อขัดข้องหลายประการ อาทิ ขอบข่ายหน้าที่ของทางภาครัฐที่มีกรอบอำนาจในการทำงานเฉพาะเรื่อง เช่น กรมประมง ดูแลเรื่องการเลี้ยงกรมเจ้าท่า ดูแลเรื่องการจัดระเบียบกระชังในน่านน้ำ กรมควบคุมมลพิษ ดูแลในเรื่องของมลพิษที่อาจจะเกิดจากการเลี้ยง จากตัวอย่างดังกล่าวการดำเนินงานจึงเป็นไปในลักษณะของการทำตามโครงสร้างหน้าที่หลักในแต่ละเรื่องมากกว่าการบูรณาการประสานความร่วมมือ ซึ่งสอดคล้องกับการที่คณะผู้ศึกษาได้ทำการสืบค้นถึงกฎหมายข้อบังคับที่เกี่ยวข้องในการที่จะนำมาสู่การคุ้มครองสิทธิของเกษตรกร เพื่อให้เกิดความมั่นคงทางรายได้ รวมทั้งการต่อรองกับระบบเกษตรพันธสัญญา ซึ่งยังไม่มีกฎหมายใดลงลึกในรายละเอียดในการให้อำนาจดังกล่าวกับเกษตรกร จะมีกฎหมายที่เทียบเคียง แต่ยังระบุขอบข่ายไว้อย่างกว้างคือ พรบ. สภาเกษตรกรแห่งชาติ พ.ศ. 2553 (ฉบับกระทรวงเกษตรฯ) ที่คณะรัฐมนตรีนำเข้าสู่การพิจารณาของรัฐสภาได้มีการกล่าวถึงสิทธิเกษตรกรอย่างชัดเจน มีเพียงการพูดถึงบางประเด็น เช่น การประกันราคาสินค้าเกษตร การคุ้มครองพื้นที่ทำการเกษตร

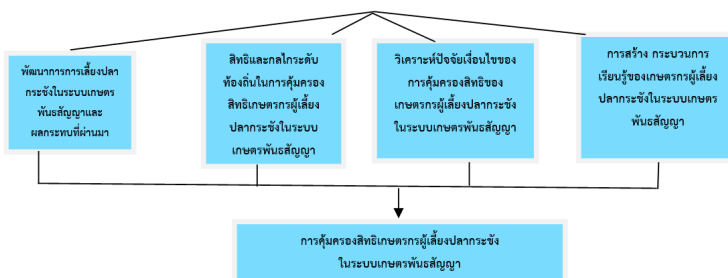
ผู้วิจัยจึงเล็งเห็นถึงความสำคัญในการศึกษาสิทธิเกษตรกรผู้เลี้ยงปลากระชังในระบบเกษตรพันธสัญญา ในรายละเอียดว่าควรเป็นอย่างไร โดยมาจากการร่วมศึกษาวิจัยกับชุมชน และประเด็นสำคัญในเรื่องของปัจจัยเงื่อนไขของการคุ้มครองสิทธิของเกษตรกร

ผู้เลี้ยงปลากระชังในระบบเกษตรพันธสัญญาในปัจจุบัน ที่ถือว่าเป็นปัญหาหรืออุปสรรคในการเข้าถึงสิทธิเกษตรกร รวมทั้งเรื่องของกลไกในระดับท้องถิ่นที่จะสามารถเข้ามาช่วยหนุนเสริมได้ อันมาจากความเห็นเกษตรกร ซึ่งถือได้ว่ากลไกในระดับท้องถิ่นนั้นเป็นเครื่องมือที่ใกล้ชิด เข้าถึงได้รวดเร็วที่สุดของเกษตรกรจากการพัฒนาประเด็นร่วมกับชุมชน จึงได้เห็นถึงความสำคัญที่จะศึกษาถึงกลไกคุ้มครองสิทธิเกษตรกรผู้เลี้ยงปลากระชังในระบบพันธสัญญาในระดับท้องถิ่นว่าจะสามารถขับเคลื่อนไปได้อย่างไร ในทิศทางใด มีหลักปฏิบัติร่วมกันและการบูรณาการกับหน่วยงานภาครัฐหรือหน่วยงานอื่นที่เกี่ยวข้องได้อย่างไร โดยการวิจัยดังกล่าวนี้ จึงเป็นการสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันในชุมชน ซึ่งผู้มีส่วนสำคัญคือเกษตรกรผู้เลี้ยงปลากระชังในระบบพันธสัญญา โดยบูรณาการร่วมกับองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น และหน่วยงานภาครัฐที่เกี่ยวข้อง เพื่อนำมาสู่การเข้าถึงสิทธิเกษตรกรในรายละเอียดที่พึงมีพึงได้ รวมทั้งกลไกในการคุ้มครองสิทธิเกษตรกรในระดับท้องถิ่น

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. ศึกษาพัฒนาการการเลี้ยงปลากระชังในระบบเกษตรพันธสัญญาและผลกระทบที่ผ่านมา
2. ศึกษาสิทธิและกลไกระดับท้องถิ่นในการคุ้มครองสิทธิเกษตรกรผู้เลี้ยงปลากระชังในระบบเกษตรพันธสัญญา
3. ศึกษาวิเคราะห์ปัจจัยเงื่อนไขของการคุ้มครองสิทธิของเกษตรกรผู้เลี้ยงปลากระชังในระบบเกษตรพันธสัญญา
4. เพื่อสร้างกระบวนการเรียนรู้ของเกษตรกรผู้เลี้ยงปลากระชังในระบบเกษตรพันธสัญญา
5. เพื่อนำไปสู่การคุ้มครองสิทธิเกษตรกรในระบบเกษตรพันธสัญญา

กรอบแนวคิดในการวิจัย การสร้างกระบวนการเรียนรู้เพื่อนำไปสู่การคุ้มครองสิทธิเกษตรกรผู้เลี้ยงปลากระชังในระบบเกษตรพันธสัญญา

ภาพที่ 1 กรอบแนวคิดในการวิจัย

วิธีการดำเนินการวิจัย

การสร้างกระบวนการเรียนรู้เพื่อนำไปสู่การคุ้มครองสิทธิเกษตรกรผู้เลี้ยงปลากระชังในระบบเกษตรพันธสัญญา 4 หมู่บ้านคือ บ้านชีเหล็ก บ้านหินปูน บ้านหนองโน บ้านบุงเบา ตำบลเขว้าใหญ่ อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม เป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม (Participatory Action Research) โดยใช้การวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) เพื่อได้มาซึ่งองค์ความรู้ใหม่ในการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชน

ประชากรและกลุ่มตัวอย่าง

การวิจัยครั้งนี้มีประชากรในการศึกษาทั้งสิ้น 50 คน โดยมีการเลือกผู้ให้ข้อมูลในแบบเจาะจง (Purposive Sampling) ในลักษณะกลุ่มบุคคลที่เรียกว่า (Key informants) เป็นผู้มีความรู้ และประสบการณ์ที่เหมาะสมกับการวิจัยครั้งนี้ จำแนกกลุ่มผู้ให้ข้อมูล ดังนี้ 1) เกษตรกรผู้เลี้ยงปลากระชังในระบบเกษตรพันธสัญญา จากทั้ง 4 หมู่บ้านคือ บ้านชีเหล็ก บ้านหินปูน บ้านหนองโน บ้านบุงเบา ตำบลเขว้าใหญ่ อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม รวม 30 คน ที่มีความคุ้นเคยและมีประสบการณ์ตรงในการเลี้ยงปลากระชังในระบบเกษตรพันธสัญญา 2) ผู้นำหมู่บ้าน/ผู้ใหญ่บ้าน/ สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลเขว้าใหญ่ อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม รวม 15 คน ที่มีส่วนเกี่ยวข้อง มีประสบการณ์เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงปลากระชังในระบบเกษตรพันธสัญญา 3) เจ้าหน้าที่องค์การบริหารส่วนตำบลเขว้าใหญ่ อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม กรมเจ้าท่า กรมประมง รวม 5 คน ที่มีบทบาทหน้าที่การทำงานเกี่ยวข้องกับการเลี้ยงปลากระชังในระบบเกษตรพันธสัญญา

วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล

งานวิจัยนี้ใช้การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research) โดยเครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูล ได้แก่ การสัมภาษณ์กลุ่ม (Focus group interview) สัมภาษณ์เชิงลึก (In Depth Interview) การจัดระดมสมอง (Brainstorming) การจัดเวทีปรึกษาหารือสาธารณะ (Public Consultation) โดยมี 3 ขั้นตอนสำคัญ คือ ระยะต้นน้ำ ระยะกลางน้ำ และระยะปลายน้ำ โดยสรุป ดังต่อไปนี้

1) ระยะต้นน้ำ เริ่มจากการวิเคราะห์ตั้งแต่สภาพปัญหา สถานการณ์ ปัจจัยเงื่อนไข และส่วนสำคัญที่ถือได้ว่าเกษตรกรเป็นผู้มีส่วนร่วมอย่างแท้จริง โดยมีการดำเนินการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม ดังต่อไปนี้ 1.1) การจัดเวทีปรึกษาหารือสาธารณะ แลกเปลี่ยนเรียนรู้เพื่อตระหนักถึงสิทธิเกษตรกรผู้เลี้ยงปลากระชังที่ถูกละเมิดสิทธิและการ

รวบรวมข้อมูลสำคัญที่เกี่ยวข้องกับการเสี่ยงปลากะชังในระบบเกษตรพันธสัญญา ดำเนินการ ณ พื้นที่วิจัย ในช่วงเดือน มิถุนายน – กันยายน พ.ศ. 2557 โดยมีการประชุมแลกเปลี่ยนความคิดเห็น การสัมภาษณ์กลุ่ม และการสัมภาษณ์เชิงลึก 1.2) การพัฒนาศักยภาพทีมวิจัย โดยเข้าร่วมอบรมเพื่อพัฒนาศักยภาพช่วงต้นน้ำร่วมกับศูนย์ส่งเสริมวิชาการเพื่องานวิจัยท้องถิ่น จังหวัดมหาสารคาม (โหนดวิชาการ) ณ วารวิล์เลย์ รีสอร์ท เมื่อวันที่ 21-22 กันยายน พ.ศ. 2557 อำเภอโนนสูง จังหวัดขอนแก่น เพื่อพัฒนาศักยภาพและได้รับข้อมูลที่เป็นประโยชน์เพื่อการดำเนินโครงการวิจัยในระยะต่อไป

2) **ระยะกลางน้ำ** 2.1) การร่วมกับภาคีเครือข่ายเพื่อการคุ้มครองสิทธิเกษตรกรผู้เสี่ยงปลากะชังในระบบเกษตรพันธสัญญา (การประชุมเชิงปฏิบัติการเพื่อพัฒนาและให้ข้อคิดเห็นต่อหลักการ สำคัญ และร่าง พรบ. ส่งเสริมและพัฒนาระบบเกษตรพันธสัญญา) เมื่อวันที่ 6 ตุลาคม พ.ศ. 2557 ณ โรงแรมราชวดี จังหวัดขอนแก่น โดยมีภาคีร่วม คือ 1. ศูนย์วิชาการเพื่อความเป็นธรรมในระบบเกษตรพันธสัญญา คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ 2. คณะทำงานเครือข่ายเกษตรพันธสัญญา 3. เครือข่ายเกษตรกรพันธสัญญา 2.2) ทีมวิจัยร่วมแลกเปลี่ยนและเป็นวิทยากรให้ความรู้ในการศึกษาดูงาน โดยเป็นการศึกษาดูงานจากนิสิต สาขาพัฒนาชุมชน คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม ในประเด็น “การคุ้มครองสิทธิเกษตรกรผู้เสี่ยงปลากะชังในระบบเกษตรพันธสัญญา” ณ ศาลาประชาคม บ้านหินปูน ตำบลเขาใหญ่ อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม 2.3) การร่วมกับภาคีเครือข่ายก่อรูปและกำหนดนโยบายสาธารณะ วันที่ 22 เมษายน พ.ศ. 2558 การประชุมร่วมออกแบบนโยบาย ซึ่งเป็นการนำข้อมูลจากงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น ประเด็น “การสร้างกระบวนการเรียนรู้เพื่อนำไปสู่การคุ้มครองสิทธิเกษตรกรผู้เสี่ยงปลากะชังในระบบเกษตรพันธสัญญา” มาให้ข้อเสนอร่วมในการออกแบบนโยบายเพื่อการคุ้มครองสิทธิเกษตรกร รวมถึงการขับเคลื่อนกลไกที่เกี่ยวข้องในระดับท้องถิ่น ณ สภากักแพง เบิ่งแง่คนมหาสารคาม อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม 2.4) การใช้กลไกระดับท้องถิ่นร่วมกับภาคีเครือข่ายในการสร้างการคุ้มครองสิทธิเกษตรกร ณ สภาเกษตรกรจังหวัดมหาสารคาม ศาลากลาง จังหวัดมหาสารคาม เมื่อวันที่ 15 พฤษภาคม พ.ศ. 2558 โดยการร่วม “เวทีการยกร่างกลไกทำงานแบบบูรณาการ ในการหาแนวทางสร้างพื้นที่ต้นแบบบูรณาการนำใช้กฎหมายที่เกี่ยวข้องกับการขึ้นทะเบียนการเลี้ยงปลาในกระชังในระดับท้องถิ่น”

3) **ระยะปลายน้ำ** 3.1) การขับเคลื่อนนโยบายสาธารณะโดยใช้กลไกภาคีเครือข่ายร่วม วันที่ 5 กรกฎาคม พ.ศ. 2558 “เวทีขึ้นทะเบียนเกษตรกรในพื้นที่ต้นแบบบูรณาการ การนำใช้กฎหมายที่เกี่ยวข้องกับการขึ้นทะเบียนการเลี้ยงปลากะชังในระดับท้องถิ่น”

ถิ่น” ณ ศาลาประชาคม บ้านหินปูน ตำบลเขว้าใหญ่ อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม เป็นเวทีที่ทีมวิจัยร่วมกับหลายภาคส่วน โดยมี สภาเกษตรกรแห่งชาติ อบต. เขว้าใหญ่ กรมประมง กรมเจ้าท่า เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกภาคอีสาน ยุติธรรมจังหวัด ร่วมดำเนินการดังกล่าว ณ ศาลาบ้านหินปูน ตำบลเขว้าใหญ่ อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม มีการให้ความรู้และคำแนะนำจากภาคีเครือข่าย ภาครัฐ สภาเกษตรกรแห่งชาติ อบต. เขว้าใหญ่ กรมประมง กรมเจ้าท่า เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกภาคอีสาน ยุติธรรมจังหวัด การเสวนาร่วม การถามตอบ แลกเปลี่ยนความคิดเห็น และเสนอแนวทางการขับเคลื่อนนโยบายต่อยอดในอนาคต 3.2) การถอดบทเรียนสังเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากการวิจัย วันที่ 4 ตุลาคม พ.ศ. 2558 “การสร้างกระบวนการเรียนรู้เพื่อนำไปสู่การคุ้มครองสิทธิเกษตรกรผู้เลี้ยงปลากระชังในระบบเกษตรพันธสัญญา” โดยนักวิจัย ร่วมกับศูนย์ส่งเสริมวิชาการ เพื่องานวิจัยท้องถิ่น จังหวัดมหาสารคาม (โหนดวิชาการ สกว.) เป็นเวทีการถอดบทเรียนร่วมโดยเกษตรกรและนักวิจัย ร่วมกับภาคีเครือข่ายเพื่อให้ข้อเสนอและร่วมกำหนดนโยบายและแนวทางการขับเคลื่อนนโยบาย

ภาพที่ 2 ประมวลภาพการดำเนินการวิจัย การสัมภาษณ์กลุ่ม (Focus group interview) การจัดระดมสมอง (Brainstorming) กิจกรรมพัฒนาศักยภาพการวิจัย การจัดเวทีปรึกษาหารือสาธารณะ (Public Consultation)

การวิเคราะห์ข้อมูลและการนำเสนอข้อมูล

การวิเคราะห์ข้อมูลเกิดจากการวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้ร่วมกันของนักวิชาการและชุมชน โดยการวิเคราะห์สรุปแบบอุปนัย (Analytic Induction) เป็นการนำข้อมูลที่ได้จากเหตุการณ์หรือสิ่งที่เกิดขึ้นจากการวิจัยเพื่อวิเคราะห์หาบทสรุปร่วมกัน จากนั้นจึงนำเสนอผลการศึกษาในเชิงพรรณนา (Narrative Analysis) รวมถึงการอภิปรายผล และให้ข้อเสนอแนะที่ได้จากการวิจัยในครั้งนี้

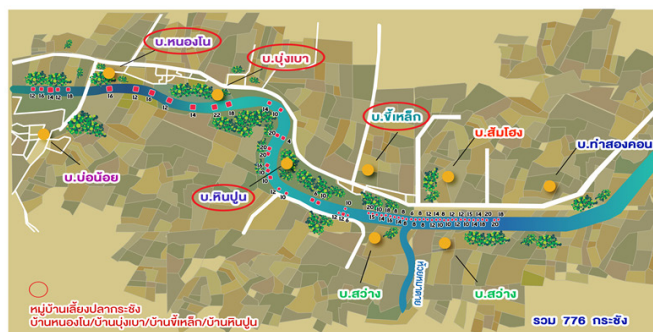
ผลการวิจัย

1. ข้อมูล พัฒนาการ สถานการณ์ การเลียงปลากระชังในระบบเกษตรพันธสัญญาและผลกระทบที่เกิดขึ้น

1.1) พัฒนาการแบ่งเป็น 3 ยุค สำคัญ คือ 1) ยุคเริ่มต้นการเลียงปลากระชัง ในปี พ.ศ. 2538 เกิดร้านรุ่งเรืองการเกษตร (นามสมมติ) ขึ้นในเขตอำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม ซึ่งเป็นร้านที่จำหน่ายอุปกรณ์ที่เกี่ยวข้องกับปลากระชัง ทางร้านมีเงื่อนไขสำหรับประชาชนที่จะซื้อของจากทางร้านคือ ต้องเป็นสมาชิกของทางร้าน และต้องชำระเงินค่าสมัครสมาชิกจำนวน 100 บาท และต้องใช้เงินสดในการลงทุน จากนั้น 2) ยุควิกฤตปัญหาภาวะหนี้สินในการเลียงปลากระชังในระบบเกษตรพันธสัญญา ในช่วงฤดูร้อนปี พ.ศ. 2547 เกิดวิกฤตที่ทำให้ปลาตายเป็นจำนวนมาก อันเนื่องมาจากปัญหาในเรื่องของน้ำที่มีอุณหภูมิสูง จนเกิดน้ำร้อนผุดปกติ และน้ำนิ่งไม่ไหลเวียน จึงทำให้เกิดการขาดออกซิเจนในน้ำ หรือออกซิเจนในน้ำมีไม่เพียงพอต่อปริมาณของปลากระชังที่เลี้ยงอยู่ จนกลายเป็นวิกฤตปลาตายยกกระชัง “โอ๊ย ปีนั้น คนเลี้ยงกันหลายจนเต็มลำน้ำพุนละ เลี้ยงผู้ละเป็น 10 กระชังอย่างต่ำ จนทางขอยื่นฝันหวานถึงรายได้หลายแสน แต่ผลที่ออกมาปีนั้นคือ ปลาตายกันแทบเปิดลำน้ำจนน้ำเขียว สิ่งที่ตามมาคือหนี้สินหลายแสน ลางคนเป็นล้าน ใช้หนี้กันจนฮอดศูมือนี่ สีเสกลี้ยงกะเสียดายเท่งย่านบ่มีเงินใช้หนี้กะต้องเลี้ยงมานี้ละ ตอนนั้นหน่วยงานรัฐกะมาขอยเยียวอายุอยู่แต่กะบ่คุ้มกับหนี้สินล้นพ้นที่เกิดขึ้น” (ข้อมูลจากเกษตรกรท่านหนึ่ง) ด้วยสาเหตุนี้ทำให้ประชาชนผู้เลี้ยงปลากระชังได้รับผลกระทบคือ การขาดทุนและขาดรายได้ รวมถึงมีหนี้สินรวมกันหลายล้านบาท ส่วนในรายบุคคลสูงสุดเกือบ 4 ล้านบาท 3) ยุคการจัดระเบียบการเลี้ยงโดยราชการและเรียกร้องการคุ้มครองสิทธิของเกษตรกรผู้เลี้ยงปลากระชังในระบบเกษตรพันธสัญญา จากปี พ.ศ. 2551 นั้น การเลียงปลากระชังเป็นไปตามสถานการณ์และตามสภาพแวดล้อมที่เป็นไปได้ การเลี้ยงเป็นไปในลักษณะการเพิ่ม และลดกระชัง ตามความเหมาะสมของเกษตรกร และเป็นช่วงที่เกษตรกรได้เริ่มมีการพบปะพูดคุยเกี่ยวกับเรื่องสิทธิและภาวะความเสี่ยงที่พบ รวมถึงเริ่มมีการเรียกร้องสิทธิและสนใจในการขึ้นทะเบียนกับภาครัฐ ในช่วงปี พ.ศ. 2553 และหลังจากนั้นในปี พ.ศ. 2556 เป็นช่วงที่ราชการ โดยกรมประมง และกรมเจ้าท่า ได้มาจัดระเบียบเกี่ยวกับการเลี้ยง อาทิ มาดูจำนวนกระชังไม่ให้มีความหนาแน่น และควบคุมตามนโยบาย และในปีนั้น ได้สอบถามภาครัฐในการที่จะขอสถานะทางกฎหมายโดยการขึ้นทะเบียน รวมถึงมีการเข้ามาส่งเสริมขององค์กรพัฒนาเอกชน คือ เครือข่ายเกษตรกรรวมทางเลือกภาคอีสาน ที่มาทำงานส่งเสริมกับชาวบ้านในการช่วยแก้ปัญหาหนี้สินจากระบบเกษตรพันธสัญญา รวมถึงวิธีการเลี้ยงการผลิต ที่ลดต้นทุนเพื่อปลดปล่อยหนี้สินรวมทั้งการทำงานวิจัย

ท้องถิ่นร่วมกับนักวิชาการ จากวิทยาลัยการเมืองการปกครอง มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

1.2) สถานการณ์การเลี้ยงปลากระชังในระบบเกษตรพันธสัญญา โดยรูปแบบในการเลี้ยงปลากระชังของเกษตรกรในพื้นที่ศึกษา ปัจจุบันรูปแบบการเลี้ยงปลากระชังแบ่งได้เป็น 3 รูปแบบ ดังนี้ กลุ่มที่ 1) เกษตรกรที่เลี้ยงในระบบพันธสัญญาเต็มรูปแบบ กล่าวคือ เป็นเกษตรกรที่การเลี้ยงในทุกกระชังหรือต้นทุนทั้งหมดเกี่ยวข้องกับระบบพันธสัญญา ซึ่งคิดเป็นจำนวนประมาณ 95 เปอร์เซ็นต์จากผู้เลี้ยงทั้งหมด 776 กระชัง กลุ่มที่ 2) เกษตรกรที่เลี้ยงปลาแบบผสมผสานทั้งในรูปแบบพันธสัญญาและเลี้ยงอิสระ เกษตรกรในกลุ่มดังกล่าวนี้ คิดเป็นจำนวนประมาณ 4 เปอร์เซ็นต์จากผู้เลี้ยงทั้งหมด แต่ขึ้นอยู่กับแต่ละครั้งของการเลี้ยงไม่มีความแน่นอนในการเลี้ยง แต่ได้สะท้อนถึงความพยายามในการที่จะเลี้ยงแบบอิสระและมีการทดลองเพื่อเพิ่มจำนวนการเลี้ยงอิสระมากขึ้นในอนาคต กลุ่มที่ 3) เกษตรกรที่เลี้ยงปลากระชังแบบอิสระไม่อยู่ในระบบพันธสัญญามีจำนวนน้อยมากเมื่อเทียบกับจากผู้เลี้ยงทั้งหมดที่กล่าวมาทั้ง 2 กลุ่มประมาณเพียง 1 เปอร์เซ็นต์ และไม่มีความแน่นอนในการเลี้ยง ขึ้นอยู่ที่ช่วงเวลาในการผลิตหรือตามความต้องการเลี้ยง ซึ่งพยายามเลี้ยงแบบอิสระเพื่อเป็นทั้งการทดลองและพยายามลดปัญหาความเสี่ยงจากระบบพันธสัญญา เนื่องจากก่อนมาเป็นผู้เลี้ยงอิสระ คนในกลุ่มนี้เคยเป็นผู้เลี้ยงในระบบพันธสัญญามาแล้วนั่นเอง **ต้นทุนในการเลี้ยง/แผนที่จำนวนกระชัง ในระบบเกษตรพันธสัญญา** ผลการวิจัยโดยกระบวนการระดมสมอง (Brainstorming) ร่วมกันกับเกษตรกรนั้นพบว่า ต้นทุนของการเลี้ยงปลา กระชังเริ่มแรก อยู่ที่ 46,872 บาทต่อกระชัง โดยเป็นค่าอุปกรณ์กระชัง 6,007 บาทต่อกระชัง ค่าอาหารและยารักษาโรค 40,865 บาทต่อกระชัง และมีจำนวนกระชังใน 4 หมู่บ้านที่ทำการศึกษาทั้งสิ้น 776 กระชัง

ภาพที่ 1 แผนที่แสดงความชุกและจำนวนกระชังการเลี้ยงปลากระชังในระบบเกษตรพันธสัญญา ของพื้นที่ศึกษาวิจัย จากการจัดเวทีระดมสมอง (รวม 776 กระชัง พ.ศ. 2557)

ภาพที่ 2 แสดงต้นทุนในการเลี้ยงปลาระชังในระบบเกษตรพันธสัญญา รายรับ รายจ่าย จากการจัดเวทีระดมสมอง

1.3) ผลกระทบจากการเลี้ยงปลาระชังในระบบเกษตรพันธสัญญา มีผลกระทบดังต่อไปนี้ ผลกระทบด้านเศรษฐกิจ การเลี้ยงปลาระชังนั้น ส่งผลต่อระบบเศรษฐกิจในรูปแบบเศรษฐกิจชุมชนที่มีทั้งแง่บวก ในเชิงรายได้ และแง่ลบในเชิงหนี้สิน ผลกระทบดังกล่าว คือ ความไม่แน่นอนมีอยู่สูงมากในระบบการเลี้ยงปลาของเกษตรกรพันธสัญญา หากการเลี้ยงปลาระชังนั้น สามารถทำได้ตรงตามเป้าหมาย ถือว่าเป็นอาชีพที่สร้างรายได้อย่างทวีคูณ ซึ่งภาพสะท้อน อย่างช่วงอดีตที่มีการเริ่มเลี้ยงใน ปี พ.ศ. 2538 ถึงปลายปี พ.ศ. 2546 ที่การเลี้ยงปลานั้นถือได้ว่าเป็นยุคเฟื่องฟู “ โอ้ว เลี้ยงใหม่ ๆ ปี 38 บ่ธรรมดาเดาเองง่าย ๆ ว่า กำไรกับต้นทุน นิหลายสิบเท่าละไป ผมเคยได้หลายแสนในยุคแรกนั้น ก่อนที่สีมาเจอยุคหนึ่ง การเลี้ยงปลาเนี่ย คั้นฮ่าได้ กะ หยัดดอก คอขึ้น ฟุ่นละ เงินเต็มกระเป๋ แต่ฮ่าปลาตายมากกะ คอตก จนว่าบ่อยากเงยหน้าฟุ่นละ พ้อมาเทิงสองแบบแล้ว” (ผู้ให้ข้อมูลรายหนึ่ง)

ผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อม การเลี้ยงปลาระชังในระบบพันธสัญญานั้น ส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมในเชิงการสะสม ซึ่งมีน้ำเสียตามความหนาแน่นของการเลี้ยงบ้างเป็นระยะ ปัญหาจากปัจจัยการผลิตที่มีผลต่อสิ่งแวดล้อม ในที่นี้ คือ แม่น้ำชี ที่เกษตรกรเลี้ยงปลา ซึ่งในการเลี้ยงต้องมีการใช้หัวอาหารในจำนวนมาก และในระยะหลังนี้ มีเรื่องของการให้หัวอาหาร และยารักษาโรคตามโปรแกรมเพื่อเร่งปลาโต เพื่อให้ทันจับขาย โดยเกษตรกรได้สะท้อนถึงปัญหา “มีแน่นอนล่ะครับ เห็นง่าย ๆ ก็น้ำบ่ค่อยใสคือเก่า พวกหัวอาหารต่าง ๆ มันหมักหมม น้ำเน่าได้ แต่เฮกะต้องเลือกประกอบอาชีพต่อไป กะแก้ไขให้พอทะเลไปไหน เช่น เอาอีเอ็ม จุลินทรีย์หยอดลงไป พอให้บ่มีกลิ่นหลาย พอทะเล” (ผู้ให้ข้อมูลรายหนึ่ง)

ผลกระทบต่อสุขภาพ เห็นได้ชัดเจนว่า อาชีพเลี้ยงปลากระชังในระบบพันธสัญญามีผลกระทบต่อสุขภาพโดยตรง ในมิติดังนี้ การปวดเมื่อยตามร่างกายในชีวิตประจำวัน เป็นการปวดเมื่อยสะสม การปวดเมื่อยเรื้อรัง จากการยกของจากการเลี้ยงรายวัน “สุขภาพนี้แน่นอนเลย ยกกระสอบหัวอาหาร หลายสิบโล มีอะไรหลายสอย เติ่งกัม เติ่งเงยปวดเอวเรื้อรัง จากอันนี้ล่ะ” (ข้อมูลจากเกษตรกรรายหนึ่ง)

2. เกิดความเข้าใจสิทธิและเกิดกลไกระดับท้องถิ่นรวมทั้งปัจจัยเงื่อนไขของการคุ้มครองสิทธิเกษตรกรผู้เลี้ยงปลากระชังในระบบเกษตรกรรมพันธสัญญา จากการวิจัย **สิทธิเกษตรกรของผู้เลี้ยงปลากระชัง คือ สิทธิที่เกษตรกรพึงมีพึงได้รวมถึงการได้รับการคุ้มครองสิทธิใน 5 ประเด็น ดังต่อไปนี้** 1) การได้รับข้อมูลข่าวสารที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงปลากระชังที่ชัดเจนและถูกต้อง 2) การถือครองปัจจัยการผลิตอย่างมั่นคงในทุกมิติ ไม่ว่าจะเป็น ที่ดิน ตัวอ่อน อาหาร ยารักษาโรค และอุปกรณ์ที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงปลากระชัง 3) การเข้าถึงทรัพยากรสาธารณะอย่างเพียงพอ สามารถใช้ประโยชน์จาก ที่ดิน น้ำ อากาศ โดยได้รับการคุ้มครองจากหน่วยงานภาครัฐ และส่วนที่เกี่ยวข้องในการที่จะเลี้ยงปลากระชัง 4) การได้รับการคุ้มครองความเสียหายจากหน่วยงานภาครัฐและส่วนที่เกี่ยวข้องในทุกกระบวนการตั้งแต่ขั้นตอนการรับข้อมูลข่าวสารในการตัดสินใจเลี้ยง กระบวนการการเลี้ยง การซื้อขายแลกเปลี่ยนปัจจัยการผลิตและผลผลิต การชดเชยค่าเสียหายเมื่อมีความเสียหายเกิดขึ้น และการประกันความมั่นคงในผลตอบแทนที่ควรจะได้รับ 5) การรักษาวิถีการผลิตดั้งเดิมของท้องถิ่นและการกำหนดวิถีผลิตที่ตนต้องการได้ โดยเกษตรกรผู้เลี้ยงปลากระชังสามารถเลือก หรือ ปฏิเสธ วิถีผลิต ซึ่งจะส่งผลกระทบต่อระบบการเลี้ยง ระบบนิเวศธรรมชาติ การซื้อขายแลกเปลี่ยนผลผลิต และปัจจัยการผลิตเองได้

3. ปัจจัยเงื่อนไขของการคุ้มครองสิทธิของเกษตรกรผู้เลี้ยงปลากระชังในระบบเกษตรพันธสัญญา จากการวิจัย โดยปัจจัยที่สะท้อนถึงการละเมิดสิทธิจากระบบพันธสัญญา ทำให้เกิดภาวะหนี้สินติดพันตัวเกษตรกร เป็นสิ่งที่ทำให้เกษตรกรต้องแบกรับความเสี่ยงและตกอยู่ในวังวนแห่งหนี้สิน ซึ่งพบประเด็นสำคัญที่เกี่ยวข้องกับการถูกละเมิดสิทธิเกษตรกร ดังต่อไปนี้ 3.1) การไม่มีข้อมูลเพื่อประกอบการตัดสินใจในการเลี้ยงปลากระชังในระบบเกษตรพันธสัญญา การไม่สามารถถือครองปัจจัยการผลิตได้อย่างมั่นคง 3.2) การถูกผูกขาดความรู้ในการเลี้ยงปลากระชังจากระบบเกษตรพันธสัญญา 3.3) การขาดกลไกการคุ้มครองความเสี่ยงและคุ้มครองสิทธิเกษตรกรผู้เลี้ยงปลากระชังในระบบเกษตรพันธสัญญา

4. เกิดกลไกในการคุ้มครองสิทธิเกษตรกรผู้เลี้ยงปลากระชังในระบบเกษตรพันธสัญญา

เมื่อเกิดความเข้าใจแล้วว่า เกษตรกรผู้เลี้ยงปลากระชังในระบบเกษตรพันธสัญญานั้นเป็นผู้มีสิทธิที่ควรจะได้รับ การปกป้องคุ้มครอง จึงนำมาสู่การศึกษาเพื่อทำความเข้าใจถึงการคุ้มครองสิทธิเกษตรกร

จากพัฒนาการการเลี้ยงและการดำเนินการร่วมกันเพื่อร่วมกันคุ้มครองของเกษตรกรผู้เลี้ยงปลากระชังในระบบเกษตรพันธสัญญา ระดับท้องถิ่น ตำบลเขาใหญ่ อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคามนั้น เห็นได้ว่า มีกลไกการทำงาน แบ่งตามกระบวนการทำงานหรือการขับเคลื่อนงาน เป็น 5 กลุ่มคือ 1. เกษตรกร 2. นักพัฒนาเอกชน 3. นักวิชาการ 4. องค์กรภาครัฐ และ 5. กลุ่มภาคประชาชนเครือข่ายร่วมนอกพื้นที่ ขบวนการประชาชนเพื่อสังคมที่เป็นธรรม (P-Move) องค์กรประชาสังคม จากเครือข่ายความร่วมมือดังกล่าว มีบทบาทสำคัญในเชิงการหนุนเสริมการแก้ปัญหาของเกษตรกรผู้เลี้ยงปลากระชังในระบบพันธสัญญาอย่างยิ่งในการขับเคลื่อนทั้งในเชิงการร่วมวิเคราะห์ ตีแผ่ปัญหาในระดับมหภาค และระดับท้องถิ่น ส่งเสริมข้อเสนอเชิงนโยบายต่อภาครัฐเพื่อทำงานร่วมกันอย่างเป็นระบบและร่วมผลักดันให้เกิด พรบ. ส่งเสริมและพัฒนาระบบเกษตรพันธสัญญา พ.ศ. 2560 สำเร็จ

5. เกิดพื้นที่ต้นแบบรูปธรรม เกิดพื้นที่ต้นแบบรูปธรรมนาร่อง คือ ตำบลเขาใหญ่ อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม เป็นพื้นที่การนำใช้กฎหมายที่เกี่ยวข้องกับการขึ้นทะเบียนการเลี้ยงปลากระชังในระดับท้องถิ่น โดยเวทีที่ทีมวิจัยร่วมกับหลายภาคส่วนคือ ตัวเกษตรกร สภาเกษตรกรแห่งชาติ จังหวัดมหาสารคาม อบต.เขาใหญ่ กรมประมง กรมเจ้าท่า เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกภาคอีสาน ยุติธรรมจังหวัด ร่วมดำเนินการดังกล่าว ณ ศาลาบ้านหินปูน ตำบลเขาใหญ่ อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม เป็นการผลักดันการขึ้นทะเบียนผู้เลี้ยงปลากระชังเป็นตำบลรูปธรรม ณ ตำบลเขาใหญ่ อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม ได้สำเร็จ

จากการวิจัยครั้งนี้ ทำให้เกิดผลกระทบและการเปลี่ยนแปลง

ตารางที่ 1 สรุปเปรียบเทียบการเปลี่ยนแปลงก่อนและหลังการดำเนินการวิจัยต่อไปนี้

การเปลี่ยนแปลง	ก่อนดำเนินการวิจัย	หลังดำเนินการวิจัย
1. ชุดความรู้ ประเด็น พัฒนาการ สถานการณ์ การเลี้ยงปลากระชังในระบบเกษตรพันธสัญญาและผลกระทบที่เกิดขึ้นเป็นประเด็นต่อตัวเกษตรกรและภาคีเครือข่าย เพื่อนำไปวางแผนประกอบอาชีพร่วมกันคุ้มครองสิทธิเกษตรกรผู้เลี้ยงปลากระชังในระบบเกษตรพันธสัญญามาถึงปัจจุบัน	ไม่มีข้อมูลอย่างเป็นระบบ	เกิดข้อมูลที่เป็นระบบ เรื่อง 1) พัฒนาการ สถานการณ์การเลี้ยงปลากระชังในระบบเกษตรพันธสัญญา 2) ต้นทุนการเลี้ยง 3) ผลกระทบจากการเลี้ยง 4) ปัจจัยเงื่อนไขการคุ้มครองสิทธิเกษตรกร เป็นข้อมูลสำคัญในการประกอบการคุ้มครองสิทธิเกษตรกรในการเลี้ยงปลากระชังในระบบเกษตรพันธสัญญา

การเปลี่ยนแปลง	ก่อนดำเนินการวิจัย	หลังดำเนินการวิจัย
2. เกิดความเข้าใจสิทธิเกษตรกรผู้เลี้ยงปลาระซังในระบบเกษตรพันธสัญญา	เกษตรกรขาดความเข้าใจว่าอะไรคือสิทธิเกษตรกรผู้เลี้ยงปลาระซังในระบบเกษตรพันธสัญญา	เกษตรกรผู้เลี้ยงปลาระซังเกิดความเข้าใจสิทธิที่เกษตรกรพึงมีพึงได้ รวมถึงการได้รับการคุ้มครองสิทธิ ใน 5 ประเด็นดังต่อไปนี้ 1) การได้รับข้อมูลข่าวสารที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงปลาระซังที่ชัดเจนและถูกต้อง 2) การถือครองปัจจัยการผลิตอย่างมั่นคง 3) การเข้าถึงทรัพยากรสาธารณะอย่างเพียงพอ 4) การได้รับการคุ้มครองความเสี่ยงจากหน่วยงานภาครัฐและส่วนที่เกี่ยวข้อง 5) การรักษามีการผลิตดั้งเดิมของท้องถิ่นและการกำหนดวิธีผลิตที่ตนต้องการได้
3. เกิดกลไกท้องถิ่นเป็นภาคีเครือข่ายบูรณาการทำงานร่วมกันในลักษณะการจัดการภาคีสาธารณะแนวใหม่ (New Public Governance NPG)	มีภาคส่วนที่เกี่ยวข้องดำเนินการตามหน้าที่งานของตนเองเป็นหลัก ขาดพื้นที่การบูรณาการขับเคลื่อนการทำงานร่วมกัน	เกิดกลไกการจัดการภาคีสาธารณะแนวใหม่ แนวคิดนี้ให้ความสำคัญไปที่ปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้นำทางด้านนโยบาย กับชุมชนเครือข่ายต่าง ๆ ในการสร้างสรรค์และมีอิทธิพลต่อการกำหนดนโยบายสาธารณะและการนำนโยบายไปปฏิบัติ รวมทั้งการส่งเสริมบริการสาธารณะมิใช่น้ำที่ภาครัฐแต่เพียงฝ่ายเดียวอีกต่อไป ประกอบไปด้วยการทำงานร่วมกันของชุมชนและภาคีเครือข่าย โดยในการวิจัยนี้เกิดกลไกร่วมกันขับเคลื่อนเป็น 5 กลุ่มคือ 1) เกษตรกร 2) นักพัฒนาเอกชน 3) นักวิชาการ 4) องค์กรภาครัฐ 5) กลุ่มภาคประชาชนเครือข่ายร่วมจากนอกพื้นที่ ในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ข้อมูลเป็นเครือข่ายเกษตรกร
4. เกิดพื้นที่ต้นแบบ เพื่อขึ้นทะเบียนคุ้มครองสิทธิเพื่อขึ้นทะเบียนเกษตรกรและการนำใช้กฎหมายที่เกี่ยวข้องกับการขึ้นทะเบียนการเลี้ยงปลาระซังในระดับท้องถิ่น อันเป็นประโยชน์ต่อเกษตรกร	ไม่มีพื้นที่ต้นแบบ	เกิดพื้นที่ต้นแบบ เพื่อขึ้นทะเบียนคุ้มครองสิทธิเพื่อขึ้นทะเบียนเกษตรกรและการนำใช้กฎหมายที่เกี่ยวข้องกับการขึ้นทะเบียนการเลี้ยงปลาระซังในระดับท้องถิ่นอันเป็นประโยชน์ต่อเกษตรกร ในการสมัครใจเข้าสู่การขึ้นทะเบียนเกษตรกรเพื่อร่วมดำเนินการขับเคลื่อนการคุ้มครองสิทธิเกษตรกรร่วมกับภาครัฐ
5. จากการวิจัยร่วมผลักดันให้เกิดกฎหมายสำคัญ คือ พรบ. ส่งเสริมและพัฒนาาระบบเกษตรพันธสัญญา พ.ศ. 2560 ได้สำเร็จ	ไม่มีกฎหมายด้านเพื่อคุ้มครองสิทธิเกษตรกรระบบเกษตรพันธสัญญา	จากการวิจัยนี้ได้ร่วมผลักดันให้เกิดกฎหมายสำคัญ คือ พรบ. ส่งเสริมและพัฒนาาระบบเกษตรพันธสัญญาพ.ศ. 2560 ได้สำเร็จ
6. เกษตรกรดำเนินการเลี้ยงปลาระซังในระบบเกษตรพันธสัญญาโดยมีกลไกคุ้มครองสิทธิมาถึงปัจจุบัน	เกษตรกรผู้เลี้ยงปลาระซังในระบบเกษตรพันธสัญญาดูขาดกลไกคุ้มครองสิทธิ	เกษตรกรผู้เลี้ยงปลาระซังในระบบเกษตรพันธสัญญาจะมีการดำเนินการเลี้ยงโดยการมีกลไกคุ้มครองสิทธิที่เป็นระบบจากงานวิจัยดังกล่าว (ส่วนการตัดสินใจเลี้ยงปลาระซังในระบบเกษตรพันธสัญญาในแต่ละปีนั้นจะไม่เท่ากันขึ้นอยู่กับสภาพอากาศในแต่ละปี)

อภิปรายผล

จากการวิจัยอภิปรายผลประเด็นสำคัญดังต่อไปนี้ จากงานวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมครั้งนี้ สะท้อนกระบวนการเรียนรู้ที่สำคัญคือ 1) เกษตรกรเกิดแรงจูงใจตระหนัก และเข้าใจสิทธิเกษตรกรของตน 2) เกษตรกรและภาคีเครือข่ายมีเป้าหมายในการแก้ปัญหาาร่วมกันชัดเจน 3) เกษตรกรและภาคีเครือข่ายเกิดความพร้อมในการแก้ปัญหาและอุปสรรค เกิดการเสริมแรงซึ่งกันและกันกับภาคีเครือข่าย

จากการวิจัยดังกล่าวสอดคล้องกับแนวคิดกระบวนการเรียนรู้ มุลลีย์ (George J. Mouly, 1973) ซึ่งกำหนดลำดับขั้นในกระบวนการเรียนรู้ไว้ 7 ขั้น ดังนี้ 1) เกิดแรงจูงใจ (Motivation) 2) กำหนดเป้าประสงค์ (Goal) เมื่อมีแรงจูงใจเกิดขึ้นแต่ละบุคคลก็จะกำหนดเป้าประสงค์ที่จะก่อให้เกิดความพึงพอใจ 3) เกิดความพร้อม (Readiness) คนแต่ละคนมี

ขีดความสามารถที่จะรับ และความต้องการพื้นฐานเพื่อที่จะเสาะแสวงหาความพอใจ หรือหาสิ่งที่จะสนองความต้องการได้จำกัดและแตกต่างกันไปตามสภาพความพร้อมของแต่ละบุคคล 4) มีอุปสรรค (Obstacle) อุปสรรคจะเป็นสิ่งขวางกั้นระหว่างพฤติกรรมที่เกิดจากแรงจูงใจกับเป้าประสงค์ ถ้าหากไม่มีอุปสรรค หรือสิ่งกีดขวางเราก็จะไปถึงเป้าประสงค์ได้โดยง่าย ซึ่งเราก็มองว่าสภาพการณ์เช่นนี้ไม่ได้ช่วยให้เกิดความต้องการที่จะแก้ปัญหาและเรียนรู้ ตรงกันข้ามการที่เราไม่สามารถไปถึงเป้าหมายได้จะก่อให้เกิดความเครียดและจะเกิดความพยายามที่จะหาวิธีการแก้ปัญหาซึ่งจะทำให้เกิดการเรียนรู้ขึ้น 5) การตอบสนอง (Response) เมื่อบุคคลมีแรงจูงใจ มีเป้าประสงค์ เกิดความพร้อม และเผชิญกับอุปสรรคเข้าก็จะมีพฤติกรรมต่าง ๆ เกิดขึ้น พฤติกรรมนั้นอาจเริ่มด้วยการตัดสินใจ เกิดอาการตอบสนองที่เหมาะสม 6) การเสริมแรง (Reinforcement) การได้รับรางวัลหรือให้สิ่งเร้าที่ก่อให้เกิดความพอใจ ซึ่งปกติผู้เรียนจะได้รับหลังจากที่ตอบสนองแล้ว ตัวเสริมแรงไม่จำเป็นต้องเป็นสิ่งของหรือวัตถุที่มองเห็นได้เสมอไป เพราะความสำเร็จ ความรู้ ความก้าวหน้า ฯลฯ ก็เป็นตัวเสริมแรงได้เช่นเดียวกัน 7) การสรุปความเหมือน (Generalization) หลังจากที่ได้ผู้เรียนสามารถตอบสนองหรือหาวิธีการที่จะมุ่งสู่เป้าประสงค์ได้แล้ว เขาก็อาจจะประสงค์ใช้กับปัญหา หรือสถานการณ์ที่จะพบในอนาคตได้นั้น แสดงว่าผู้เรียนเกิดความสามารถที่จะสรุปความ เหมือนระหว่างสถานการณ์การเรียนรู้ที่มีมาก่อน กับปัญหาหรือสถานการณ์ที่เพิ่งจะพบใหม่ ซึ่งเป็นการขยายขอบเขตของพฤติกรรม ที่สำคัญจากการวิจัยพบว่าประเด็นสิทธิเกษตรกรที่นำเสนอในผลการวิจัยมีความสอดคล้องในประเด็นสิทธิเกษตรกรของ ทศพล วรรณกุลพันธ์ (2556: 49) ซึ่งนำเสนอสิทธิเกษตรกร ประกอบด้วยหลักการสำคัญ 5 ประการ คือ 1) การถือครองปัจจัยการผลิตอย่างมั่นคง 2) การเข้าถึงทรัพยากรสาธารณะอย่างเพียงพอ 3) การประกันความมั่นคงในผลตอบแทนที่ควรได้รับ 4) การรักษาวิถีชีวิตที่สอดคล้องกับวัฒนธรรมของตน 5) สิทธิในการเข้าถึงข้อมูลข่าวสารและเสรีภาพในการแสดงออก จากผลการวิจัยได้สะท้อนถึงการขับเคลื่อนการเกิดกลไกท้องถิ่นเป็นภาคีเครือข่ายบูรณาการทำงานร่วมกันในลักษณะการจัดการภาคีสาธารณะแนวใหม่ (New Public Governance NPG) ที่เกิดภาคีเครือข่ายภาคสาธารณะ 5 กลุ่มคือ 1) เกษตรกร 2) นักพัฒนาเอกชน 3) นักวิชาการ 4) องค์กรภาครัฐ 5) กลุ่มภาคประชาชนเครือข่ายร่วมจากนอกพื้นที่ ในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ข้อมูลเป็นเครือข่ายเกษตรกรที่ได้ดำเนินการแก้ปัญหา ดังกล่าวจากการวิจัย เป็นการจัดการสาธารณะยุคใหม่แห่งศตวรรษที่ 21 ภายใต้เงื่อนไขที่ภาคประชาสังคม กลุ่มธุรกิจ และผู้มีส่วนได้ส่วนเสียหลาย ๆ ฝ่าย ต่างมีอาจอยู่เฉยในฐานะของผู้รับบริการ (Passive Public Service Receivers) ได้อีกต่อไป สอดคล้องกับข้อเสนอเรื่องภาคีเครือข่ายภาคสาธารณะแนวใหม่ (New Public Governance NPG) โดย

(Löffler, 2005: 166 อ้างถึงใน สมศักดิ์ สามัคคีธรรม และปรีดา วานิชภูมิ, 2559) อธิบายว่า การมีส่วนร่วมของประชาชนกำลังได้รับความสนใจมากขึ้น นอกจากนี้ การมุ่งเน้นแต่เพียง “Good Governance” (ความโปร่งใส ตรวจสอบได้ ประสิทธิภาพ ยุติธรรม ความคุ้มค่า ฯลฯ) ในยุคปัจจุบันนี้ ดูเหมือนจะไม่เพียงพอ เนื่องจากปัญหาความซับซ้อนของงานสาธารณะที่เพิ่มขึ้นอย่างมาก และปัญหาข้อจำกัดทางด้านทรัพยากรของภาครัฐเอง รวมทั้งความเข้มแข็งและความกระตือรือร้นของภาคประชาสังคม ได้ทำให้พื้นที่สาธารณะกำลังเปิดกว้างต่อการมีส่วนร่วมจากภาคีต่าง ๆ อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ภายใต้สถานการณ์ดังกล่าว ส่งผลให้ “NPG” ถือกำเนิดขึ้นในฐานะที่เป็นศาสตร์ใหม่ เพื่อรองรับต่อปรากฏการณ์ดังกล่าว โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การบริหารจัดการภาคี อันแตกต่างหลากหลาย จำเป็นที่จะต้องประสานความร่วมมือระหว่างฝ่ายต่าง ๆ การชักจูงให้แต่ละฝ่ายนำทรัพยากรออกมาใช้เพื่อบรรลุเป้าประสงค์ของส่วนรวม และการจัดการความขัดแย้งที่อาจเกิดขึ้นจากกระบวนการทำของร่วมกันระหว่างเครือข่ายต่าง ๆ โดยการจัดการภาคีสาธารณะแนวใหม่ในรูปแบบนโยบายสาธารณะ (Public Policy Governance) แนวคิดนี้ให้ความสนใจไปที่ วิธีการปฏิสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นนำทางด้านนโยบายกับชุมชนเครือข่ายต่าง ๆ (Policy Elites and Networks Interact) ในการสร้างสรรค์และมีอิทธิพลต่อการกำหนด กระบวนการนโยบายสาธารณะ การจัดการปกครองในรูปแบบนี้มองว่าศูนย์กลางของการกำหนด และการนำนโยบายไปปฏิบัติรวมทั้งการส่งมอบบริการสาธารณะมิใช่น้ำที่ภาครัฐแต่เพียงฝ่ายเดียวอีกต่อไป แต่จะประกอบไปด้วยการทำงานร่วมกันของชุมชน และเครือข่ายต่าง ๆ ที่ประกอบไปด้วย ตัวแสดงที่หลากหลายภาคส่วนที่มีผลประโยชน์ที่แตกต่างกัน แตกต่างจากแนวคิดการจัดการ ภาครัฐแบบดั้งเดิม (PA) ที่มีภาครัฐเป็นตัวแสดงหลักโดยมีกลุ่มนักการเมืองเป็นผู้กำหนดนโยบาย มีฝ่ายข้าราชการประจำเป็นผู้นำนโยบายไปสู่การปฏิบัติตามแนวคิดการเมืองและการบริหารควรแยกออกจากกันของ (Wilson, 2007 อ้างถึงใน ไททัศน์-มาลา, 2561: 180)

ข้อเสนอแนะจากการวิจัย

1. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบายต่อภาครัฐ ดังนี้

1) มีนโยบายในการสร้างทางเลือกของเกษตรกรในการต่อรองกับระบบพันธสัญญา ข้อเสนอที่เริ่มทำได้ในระยะเวลาอันสั้น คือ มีการส่งเสริมกองทุนเงินทุนหมุนเวียนเพื่อซื้อปัจจัยการผลิตในราคายุติธรรม เพื่อเสริมศักยภาพในการผลิต รวมทั้งการส่งเสริมการรวมกลุ่มของเกษตรกรผู้เลี้ยงปลาในการสามารถเป็นผู้ผลิตอาหารอิสระเพื่อ

นำไปใช้ในการประกอบอาชีพเลี้ยงปลาเป็นการลดต้นทุน และลดความเสี่ยงในการขาดทุน
เกิดหนี้สิน

2) มีนโยบายในการนำเกษตรกรออกจากระบบเกษตรพันธสัญญา มาเป็นผู้เลี้ยง
อิสระ อันเป็นข้อเสนอในระยะยาว เมื่อตัวเกษตรกรและเครือข่ายร่วม รวมถึงระบบการ
จัดการในรูปแบบเครือข่ายมีความเข้มแข็ง เป็นข้อสำคัญที่จะสามารถแก้ปัญหาได้อย่างถาวร
เป็นการปลดแอกเกษตรกรออกจากพันธนาการ เพราะจากข้อมูลหากยังอยู่ในระบบ
พันธสัญญาเกษตรกรก็ยังคงปรับตัวตาม หรือเป็นลูกไล่ในระบบ เพราะจุดเด่นของภาค
รัฐ คือ การระดมทรัพยากร และการใช้อำนาจในการออกระเบียบข้อบังคับ ถือเป็นการนำ
เกษตรกรออกจากความสัมพันธ์เชิงอำนาจในระบบพันธสัญญาอันเป็นเงื่อนไขสำคัญในการ
ยอมจำนนในระบบ โดยมีการจัดตั้งกองทุนหรือระบบสหกรณ์ของเกษตรกร และมีคณะ
กรรมการในการส่งเสริมการเลี้ยงปลากระชังของเกษตรกร เพื่อร่วมติดตามประเมิน
สถานการณ์ เพื่อการแก้ไขปัญหา และพัฒนาอาชีพการเลี้ยงปลากระชัง ให้เข้ากับ สภาพ
บริบท เศรษฐกิจและสังคมในแต่ละยุคสมัย

3) มีนโยบายในการติดตั้งองค์ความรู้ หรือถอดองค์ความรู้และประสบการณ์ใน
การเลี้ยงปลากระชังที่ผ่านมาของเกษตรกร เพื่อจะทำให้เกิดการจัดการความรู้ เกิดชุดความ
รู้ที่เกิดจากเกษตรกรและภาคีร่วมในเรื่องการเลี้ยงปลากระชัง เพื่อชุดความรู้ดังกล่าวจะเป็น
เข้มทิศในการประกอบอาชีพของเกษตรกร สามารถใช้คัดจ้างและต่อรอง จากการครอบงำ
ของชุดความรู้จากบริษัทแบบวิทยาศาสตร์เพียงอย่างเดียว เพื่อเสริมสร้างความมั่นใจ และ
ลดความเสี่ยงในการประกอบอาชีพเลี้ยงปลาของเกษตรกรเป็นการส่งเสริมการกำหนด
อนาคตตนเองได้ของเกษตรกร

4) มีนโยบายที่เกี่ยวข้องกับการเพิ่มมูลค่าสินค้าที่เกี่ยวกับปลากระชัง โดยภาค
รัฐเป็นเจ้าภาพในการ ระดมทรัพยากรจากภาคส่วนอื่น อาทิ การส่งเสริม ระบบตลาดปลา
อิสระ การส่งเสริม สินค้าแปรรูปจากปลากระชัง การจัดงานประจำปีร่วมกับภาคีในลักษณะ
มหกรรมเพื่อเป็นการประชาสัมพันธ์การเพิ่มผลกำไร และสร้างความเข้มแข็งในระบบ
เศรษฐกิจชุมชนจากฐานราก

5) มีนโยบายในการสร้างกระบวนการเรียนรู้ในมิติ สร้างความตระหนักให้
เกษตรกรได้เข้าใจว่า เกษตรกรนั้นมีสิทธิตามธรรมชาติ (Natural Rights) ที่พร้อมยกระดับ
ให้เกิดสิทธิตามกฎหมาย (Legal Rights) เพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งในการแสดงสิทธิที่มี
ในการกำหนดอนาคตตนเองของเกษตรกรและการได้รับการคุ้มครองตามกฎหมาย รวมถึง
การมีกลุ่มหรือสหกรณ์ ในการรวมตัวกันเป็นผู้เลี้ยงอิสระที่ไม่อยู่ภายใต้ระบบพันธสัญญา

**ข้อเสนอแนะเชิงนโยบายต่อภาคีร่วม อาทิ องค์กรพัฒนาเอกชน เครือข่าย
เกษตรกรทางเลือกภาคอีสาน นักวิชาการ เครือข่ายภาคประชาชนที่ประสบปัญหา
เกี่ยวข้อง**

1) ให้เครือข่ายเกษตรกรทางเลือกภาคอีสาน เป็นผู้ประสานงานเชิงพื้นที่
เนื่องจากมีประสบการณ์และเห็นสภาพพื้นที่ โดยเมื่อขับเคลื่อนงานแล้วให้มีการสรุปรายงาน
ประจำปีที่ทำเนิงานร่วมกับเกษตรกร ซึ่งถือว่าได้มีกิจกรรมที่ได้ขับเคลื่อนร่วมกับเกษตรกร
อันมีคุณค่ามากมายในอดีต โดยเป็นรายงานที่เป็นข้อเสนอเชิงนโยบายเพื่อการขับเคลื่อน
ในอนาคต เพื่อเป็นฐานข้อมูลในการประยุกต์ใช้สำหรับผู้สนใจ เป็นต้น

2) ในส่วนนักวิชาการนั้น ให้มีเครือข่ายนักวิชาการในการทำงานร่วมเชิงประเด็น
เพิ่มเติม นอกจาก ประเด็นทางสิทธิแล้ว อาทิ เรื่องการเพิ่มมูลค่าสินค้าจากปลากะชัง การ
ปรับประยุกต์เทคนิคการเลี้ยงเชิงวิทยาศาสตร์มาสู่การปฏิบัติในชีวิตของเกษตรกร เป็นต้น

3) ในส่วนเครือข่ายภาคประชาชนที่ประสบปัญหาาร่วมจากอดีต เช่น สหพันธ์
เกษตรกรภาคเหนือให้มีการแลกเปลี่ยนข้อมูลสถานการณ์ ในระดับนโยบายและพื้นที่อยู่
เสมอ ถือเป็นคุณูปการต่อการร่วมขับเคลื่อน ในมิติการแลกเปลี่ยนเรียนรู้และยกระดับการ
มีส่วนร่วม ก่อให้เกิดการคุ้มครองสิทธิเกษตรกรร่วมกันในระดับประเทศต่อไป

2. ข้อเสนอแนะ เชิงปฏิบัติ

1) เสนอแนะให้ภาครัฐ โดยสภาเกษตรกร จังหวัดมหาสารคาม และภาครัฐเครือ
ข่ายองค์การพัฒนาเอกชน เกษตรกรรมทางเลือกภาคอีสาน นักวิชาการ ร่วมกับองค์กร
ปกครองส่วนท้องถิ่นในจังหวัด มีการจัดเวทีที่เป็นหลักสูตรฝึกอบรมการคุ้มครองสิทธิ
เกษตรกรในอนาคตในระดับท้องถิ่น โดยในหลักสูตรควรจะมีการเข้าใจปัญหาร่วม
การเข้าใจกระบวนการกำหนดนโยบายร่วม การออกแบบการติดตามประเมินผลร่วมใน
อนาคต ในการเปิดพื้นที่ให้กับเกษตรกรเพื่อนำพาเกษตรกรจัดตั้งองค์กรในรูปแบบกลุ่มหรือ
สหกรณ์ในการออกจากระบบพันธสัญญา

2) เสนอแนะให้มีการจัดตั้ง ส่งเสริมการรวมกลุ่มเกษตรกรผู้เลี้ยงปลากะชัง
หรือสหกรณ์ผู้เลี้ยงปลา การบริหารจัดการ โดยเกษตรกรผู้เลี้ยงปลา และคณะกรรมการให้
คำปรึกษาจากภาครัฐ องค์กรพัฒนาเอกชน นักวิชาการ เพื่อเป็นการแก้ปัญหาอย่างการตก
อยู่ในพันธนาการของระบบพันธสัญญา โดยสานต่อจากการขึ้นทะเบียนเกษตรกร โดยมีการ
ร่างระเบียบ ข้อบังคับ ในระดับท้องถิ่นเพื่อการจัดตั้งกลุ่มผู้เลี้ยงปลา หรือสหกรณ์ผู้เลี้ยง
ปลาเพื่อให้เป็นองค์กรที่เข้มแข็งพึ่งพาตนเองของเกษตรกรไม่ให้ตกอยู่ในวังวนของระบบ
พันธสัญญา

3) เสนอแนะให้ภาคส่วนที่เกี่ยวข้อง มีการยกระดับการค้าเป็นตลาดสินค้าล่ง
หน้าเพื่อให้เกษตรกรสามารถต่อรองราคาในการขายปลา เป็นการลดความเสี่ยงจากการ

ผันผวนของราคาและวงจรการกีดราคาในระบบตลาด โดยเป็นลักษณะตลาดปลาทั้งปลาสด และสินค้าแปรรูป ในระดับท้องถิ่นและระดับจังหวัด

4) เสนอแนะให้มีสถาบันการเงินที่ร่วมสนับสนุนการเลี้ยงปลากระชังของเกษตรกรในรูปแบบโครงการพิเศษ อาทิ ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ (ธ.ก.ส.) หรือ กองทุนการเงินที่เกี่ยวข้อง เพื่อให้เกิดเงินทุนหมุนเวียนในการประกอบอาชีพ โดยมีภาครัฐร่วมเป็นเจ้าของในการทำโครงการดังกล่าวผู้หนุนเสริมการประกอบอาชีพของเกษตรกร

5) เสนอแนะให้มีการจัดกระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างศูนย์ส่งเสริม นักวิชาการเพื่องานวิจัยท้องถิ่น จังหวัดมหาสารคาม และภาคีเครือข่ายในพื้นที่ เพื่อเป็นการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ และร่วมขับเคลื่อนการคุ้มครองสิทธิเกษตรกรอย่างยั่งยืน ทั้งมิติวิถีคิด วิถีปฏิบัติ ให้เหมาะสมกับบริบท เศรษฐกิจ และสังคมในอนาคต

กิตติกรรมประกาศ งานวิจัยนี้ได้รับการสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) และมหาวิทยาลัยมหาสารคาม สัญญาทุนเลขที่ RDG57E0033

เอกสารอ้างอิง

ทศพล ทรรศนกุลพันธ์. (2556). **บ่วงบาตพิฆาตเกษตรกร โศกนาฏกรรมเกษตร**

พันธสัญญา. นนทบุรี: ห้างหุ้นส่วนจำกัดภาพพิมพ์.

ไททัศน์ มาลา. (2561). การจัดการปกครองสาธารณะแนวใหม่ (New Public Governance: NPG): แนวคิดและการประยุกต์ใช้ในการจัดการปกครองท้องถิ่น NEW PUBLIC GOVERNANCE (NPG): CONCEPT AND APPLICATION FOR LOCAL GOVERNANCE. **วารสารวไลยอลงกรณ์ปริทัศน์ (มนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์)**, 8(1), 179-194.

สมศักดิ์ สามัคคีธรรม, ปรีดา วานิชภูมิ. (2559). การจัดการภาคีสาธารณะแนวใหม่: ความหมาย และนัยสำคัญ (New Public Governance: Its Meaning and Significance). **วารสารเศรษฐศาสตร์การเมือง**, 1(1), 183-214.

George J Mouly. (1973). **Psychology for effective teaching** : Holt, Rinehart and Winston: USA

Loffler, E. (2005). **Governance and Government: Networking with External Stakeholders**. In Public Management and Governance. Tony Bovaird & Elke Loffler (eds.). London: Taylor & Francis Group.

Wilson, W. (2007). **The study of administration**. in Shafritz, Jay, M. & Hyde, Albert, C. Classics of Public Administration. Wadsworth: Cengage Learning.